

Hvorfor Petter Dass frøs på beina

Johan I. Borgos

«Den lille istida» mellom ca. 1300 og ca. 1900 var en kjølig periode. Fra 1600-tallet finnes to ulike skriftlige kilder som begge gir et innblikk i hva dette klimaet fikk å si for folk.

«Nordlands Trompet» av Petter Dass blei skrevet på 1690-tallet. Den kan leses som alt fra poesi til kulturhistorie. Her skal den brukes som vitnemål om ei vanskelig tid for landsdelen, men med det forbeholdet Petter Dass tar:

*Vel er jeg selv een Nordlands Mand,
Og Nord-Land har mig klædet,
Men Norden for mit Helgeland
Min Foed har aldrig trædet.*

Likevel kjente Dass godt til områdene lenger nord fra muntlige beretninger. Han skreiv «Trompeten» som en topografisk beskrivelse av landsdelen på vers. Den var neppe tenkt som ei katastrofeberetning.

Det var derimot det andre skriftstykket. Høsten 1694 ba Øksnes og Langenes menigheter i Vesterålen om at det lokale lagtinget måtte sende et klagebrev (en supplikk) til kongen i København for å fortelle om de forferdelige levekårene.

Brevet blei ført i penna av sorenskriveren, Christen Pedersen. Han fikk i oppdrag «At demonstrere hvoraf disse stæder er blefne saa forarmede og folchene forminschede, som er schiæt». Det var hans siste embetsgjerning før han flytta til København etter 25 år i fogderiet.

Krisa i landbruket

De lave temperaturene ramma særlig hardt landbruket. Det første punktet i klagebrevet nevner «Jordens ufructbaerhed paa disse stæder, hvor vi ikke som andre Stæder i Rijget kand hafve Jordbrug at lefve af, men allene hafsens Fischerie.»

Også Petter Dass sier noe om dette. I kapitlet «Helgelands Beskrivelse» tegner han et tydelig bilde av ei nedgangstid, og det virker som han sjøl har sett hvordan den økonomiske virksomheta avtar. Her forteller han om ei nær fortid i Rana:

Petter Dass bodde på Alstahaug prestegård. Gården ser slik ut i dag.

Foto: Johan I. Borgos.

Men Ranen, som Wefsen er Folke-rig nok,
 Tre hundred' Jord-sidder, og end vel en Flok,
 For nogen Tid vare de borge;
 Fem seilende Jægter de havde paa gang,
 Da vanket i Ranen baad' Langspil og Sang,
 Og ingen der hørtes at sørge.

Nå er situasjonen betydelig mørkere, og blir stadig verre:

*Imedens at Jægterne holtes i brug,
 Da fattedes Bonden ey Meel eller Rug,
 Der vanket en herlig Tilføring;
 Almuens Credit stod i Bergen ved lav,
 Nu tager den Næring alt dagligen av,
 Sejlmatzen med ald sin Behøring.*

Mangelen på «mel og rug» skyldes først og fremst at bøndene har mindre fiskevarer å sende til Bergen som betaling for kornvarer derfra. Men også den lokale matauken må ha svikta, det har presten tydeligvis merket følgene av:

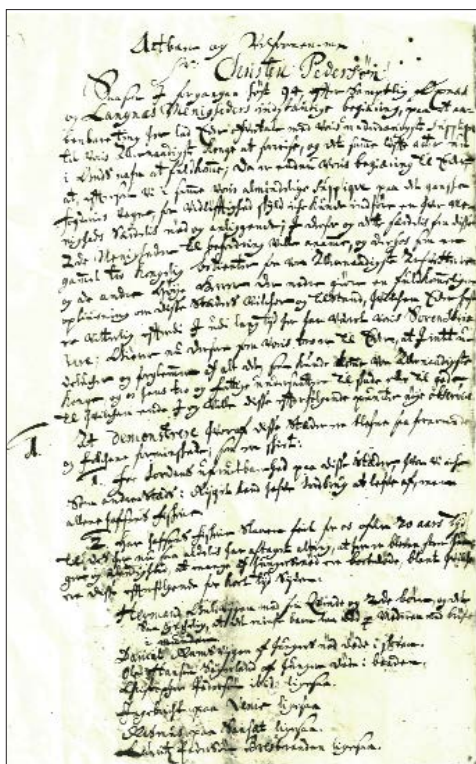
*Naar nu deres Præst eller Øvrigheds Mand
 Aarsages at rejse til Land eller Vand,
 Paa Embeds Forretning at være,
 Da findes blant hundrede næppelig fem,
 Som mægter at bære paa Bordet her frem
 Saa meget hans Giæst kand fortære.*

Så summerer han opp situasjonen, og kanskje er det ikke tilfeldig at kaldvær dukker opp når han skal gi et bilde av elendigheta:

I 1695 skreiv sorenskriveren Christen Pedersen i Vesterålen et klagebrev til kongen i København for å fortelle om de vanskelige levekårene blant folk.

In Summa, vort Land er saa herlig tilreed,
 De Blinde maa lucke sin' Øyen derved,
 Og døv Mand ey længes at høre;
 Nord-Polen maa dantze, hand saadant kand see,
 Og glædes maa Rimfrost med Hagel og Snee,
 Som falder ved saadanne Dørre.

Men Petter Dass bruker ikke klimaforverring som forklaring på nedgangen i gårdsdrifta. For han var det kjølige klimaet «det normale». Mot slutten av «Om Land og Landsbrug» retter han derimot ei klage mot øvrigheta. Den har tillatt for stor oppdeling av gårdene, en årsak til mye fattigdom:

Sligt kommer naar Jorden er deelet og spread,
 Enhver eyer lidet at nære sig ved,
 Thi gaaes ey Veyen den rette;
 Betragt det du Ombudsmand hvilken du er,
 Hav dog ikke Bøxel og Penger saa kær,
 Og giv ey Aarsager til Trætte.

Krisa i fiskeriene

Den lille istida hadde perioder med godt fiske, men utover 1600-tallet endra bildet seg. Årsaken kan ha vært at lave havtemperaturer tvang skreien heilt til Nordsjøen for å gyte, dermed svikta også denne delen av kystnæringa.

Klagebrevet forteller både om varigheten av krisa og følgene av den: «Har hafsens Fischerie slaaen feil for os ofver 20 Aars Tijd til des her nu saa aldelis har aftaget alting, at her er bleven stoer hunger og Elendighed, at mange af hungersnød ere bortdøede».

Skatelistene for 1690-tallet viser at menighetene i Vesterålen ikke overdriver. Uvanlig mange skattebetalere forsvinner fra listene disse årene. Klagebrevet sier: «Af saadane og andre ulychelige hændelser ere folchene forminschede, og mange gaarder øde»

Petter Dass understeker flere steder i «Nordlands Trompet» hvor viktig torskefisket var for livberginga langs kysten. I kapitlet «Svemmente Dyr i det Nordlandske Hav» hamrer han inn denne sannheta i velkjente strofer:

*Du Torsk maa vel kaldes vor Næring og Brug,
 Du skaffer fra Bergen saa mangen Tønd' Rug,*

*Den stackels Nordfare til Føde;
[...]
Skull' Torsken os feile, hvad havde vi da,
Hvad skulle vi føre til Bergen herfra,
Da seilet vist Jegterne tomme;
[...]
Og skulle du HErre forkorte din Haand
At stænge Skrej-Torsken og Fisken fra Land,
Da lagdes vi hastelig øde;
[...]
Ney, Fisken i Vandet, det er vores Brød,
Og miste vi hannem, da lide vi Nød,
Og jammerlig nødes at sucke.*

Han forteller at utbyttet av fiskeriene er blitt dårligere de siste årene. Fiskerne drar den lange og farlige veien til Lofoten i håp om en god sesong for å skaffe penger å betale skatten med og gi rikelig med tørrfisk å sende til Bergen. I stedet opplever de på nytt et mislykka fiske (Løpermesse er 24. februar og Gregoriusmesse 12. mars):

Under de kaldeste periodene vokste isbreene i Skandinavia og Alpene. Engabreen, en nordvestlig utløper av Svartisen i Nordland, økte så mye at gården Storsteinsøyra (Storstenøren) innerst i Holandsfjorden ble ødelagt 1723, og breen gikk ned til havkanten. Engabreens størrelse har svinget i takt med klimaet (temperatur og nedbør). Breen var nok størst på 1700-tallet, avtok utover 1800-tallet, men hadde nye framstøt som kulminerte rundt 1910. I 1931 begynte en rask tilbakegang, og breen var på sitt minste i 1965. Den hadde nye framstøt i 1971, 1984 og 1999. Etter 1999 har den avtatt igjen.

Foto: Arne C. Nilssen, 1979.

*Men Løbermis gik og Gregorius kom,
Mand prøvet paa alle de Klacker og Rom,
De gamle Forfædre har funden;
De slimet og sade saa frossen og stiv,
Men blev icke værdig et rørendes Liv
At drage paa Krogen fra Bunden.*

Til slutt drar de heim med større gjeld hos «garpen» (tyskerne i Bergen) som sikreste utsikt (Vår Frue-messe er 25. mars):

*Som Aaret det skred til Vorfrue-mes frem,
Saa sulet de Snøre, saa seilet de hjem
Med tomme Madkister og Bommer;
Og see, der foer ald vor Fortieneste hen,
Vor Debet derover hos Garpen igjen
Alt høyer og høyer opkommer.*

Petter Dass har til sammenligning hørt om rikt og lønnsomt fiske i fortida:

*O! ville vor HErre velsigne det Hav,
Og unde den Løcke, hand fordum os gav
Langt hen i Forfædrenes Minde;
Hvor glædeligt var det i Landet at boe,
Hvor lysteligt var det paa Vandet at roe,
Naar Folk kunde Næringen finde.*

I kapitlet «Lofodens Beskrivelse» skildrer først de gode tidene –

*Jeg mindes for nogen forledendes Aar,
At Vaagen og Skroven hver Vinter og Vaar
De vare navnkundige Flæcker:*

Den søramerikanske vulkanen Huaynaputina eksploderte i 1600 og sendte enorme mengder støv opp i atmosfæren. Det var antakelig en viktig årsak til det kalde klimaet mens Petter Dass levde.

*Did stundet det meenig' omliggende Land,
Did strævet hver anden Nordlændiske Mand,
Der tømmedes Kister og Sæcker.*

– og deretter de dårlige. Han bruker tienden som mål for utbyttet av Lofotfisket. Denne inntekta har svikta de siste årene, det føler han bokstavelig talt på kroppen som prest.

*Da Næringen stod i den høyeste Leeg,
Til tusinde Voger vel Tienden steeg
Angaaendes Kirkens Indtægter;
Men ach den Søe-Handel staar aldrig ved lav,
Dend har alt forkiæret, og tager flux af,
Os Havet sin Rigdom nu nægter.*

Også i Lofoten er virkningene dramatiske, sjøl om han kanskje overdriver forfallet der:

*Her intet har vanket eet Aar eller ti,
Stor Armod er Landet geraaden udi
Formedelst mislingende Føde;
All' Hytter er raadnet, all' Gielder nedkast,
Mand seer der ey Jægter, ey Seiler, ey Mast,
Ret ligesom Landet var øde.*

Hvorfor blei det krise?

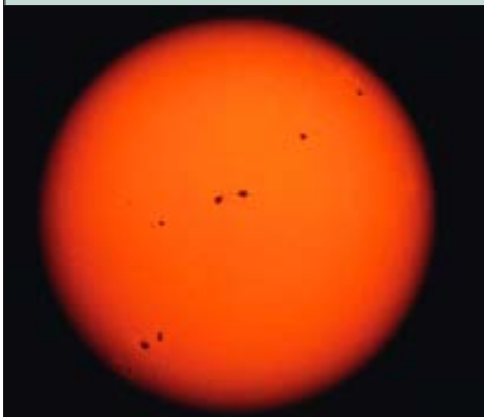
Heller ikke for krisa i fiskerierne finner Petter Dass årsakene i klimaendringer. I stedet retter han søkelyset mot sårbarheta i livberginga der fiskerierne betyr mest:

*Thi naar det mislinger med Angler og Snoor,
Da maa den Indbygger der vesterlig boor,*

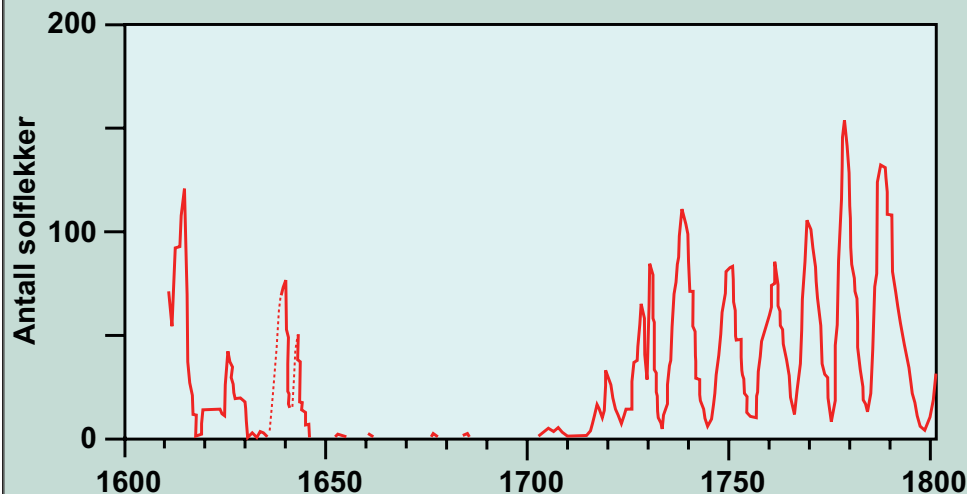
Solflekker

Solflekker (øverste bildet) er områder på solas overflate der det foregår en intens magnetisk aktivitet. Temperaturen er lavere enn områdene rundt, slik at solflekkene virker mørke. Områdene rundt solflekkene har til gjengjeld høyere temperatur enn det normale på sola, og det veier mer enn nok opp for

mindre stråling fra selve flekkene. Det blir derfor sterkere solstråling når det er mange solflekker. Solflekkantallet har vært registrert siden 1600-tallet. Det varierer mye og er på sitt høyeste hvert ellefte år.

Grafen viser antall solflekker fra 1600 til 1800. Fra 1645 til 1715 var det nesten ingen solflekker. Liten solflekkaktivitet har vært en forklaring på de kalde periodene under «Den lille istida», se egen rammeartikkel.

*I Iri Badstue sig bade;
Det har sig med dem som med Fugler i Flugt,
De planter ey, pløjer ey, høster ey Frugt,
Og sanker ey Sæden i Lade.*

*En udsleden Færring, en Dybsang, en Krog,
En Skindstak, en Kofte, med lappede Brog
Er ald deres Rigdom og Eye;
Med det skal hand sørge for Tiuend og Viiv,
Med det skal hand selver opholde sit Liv,
Og bringe sin Skatter til veye.*

Kanskje forteller han her om ei gammel tilpasning på sviktende grunn. På 1500-tallet og inn i det neste århundret var fisket svært godt og lønnsomt. I slike perioder blei gårdsdrifta ofte redusert. Fisket ga nok til livsoppholdet. Når fiskeriene så svikta igjen, blei følgene gjerne slik som Petter Dass beskriver, i hvert fall for ei tid.

Men presten ser også situasjonen som Guds straffedom over uansvarlig opptreden:

*Hand reiser til Bergen at søge Credit,
Cantoret fornemmer, der bringes saa lit,
Thi kiedes de ved til at skaffe;
Restantzerne med det tilkommendes Aar
Alt høyer og høyer i Bøgerne staar,
Saa gaar det, naar HErren vil straffe.*

Klagebrevet gir derimot jordiske aktører skylda for gjelda. Det inneholder et punkt om «kjøpmennenes ubillige handel» i Bergen, og menighetene ber Kongen om å gripe inn. De foreslår rett og slett innføring av ei grense for hvor mye fortjeneste kjøpmennene kan ta på varene de sender nordover.

Den lille istida

Arne C. Nilssen

Den «store» istida, der bl.a. Skandinavia var dekket av is, var over for ca. 10000 år siden. Benevnelsen «Den lille istida» ble første gangen brukt i 1939 av den nederlandsk/amerikanske isbre-geologen François Matthes. Den lille istida er tidsperioden 1250–1850 med et kaldere – og oftere våtere – klima over det meste av verden. Noen mener perioden var fra 1400–1930, eller 1300–1900. Det var også store svingninger med varmere år innimellom.

I Petter Dass' levetid (1647–1707) var det en langvarig kald periode (se figuren).

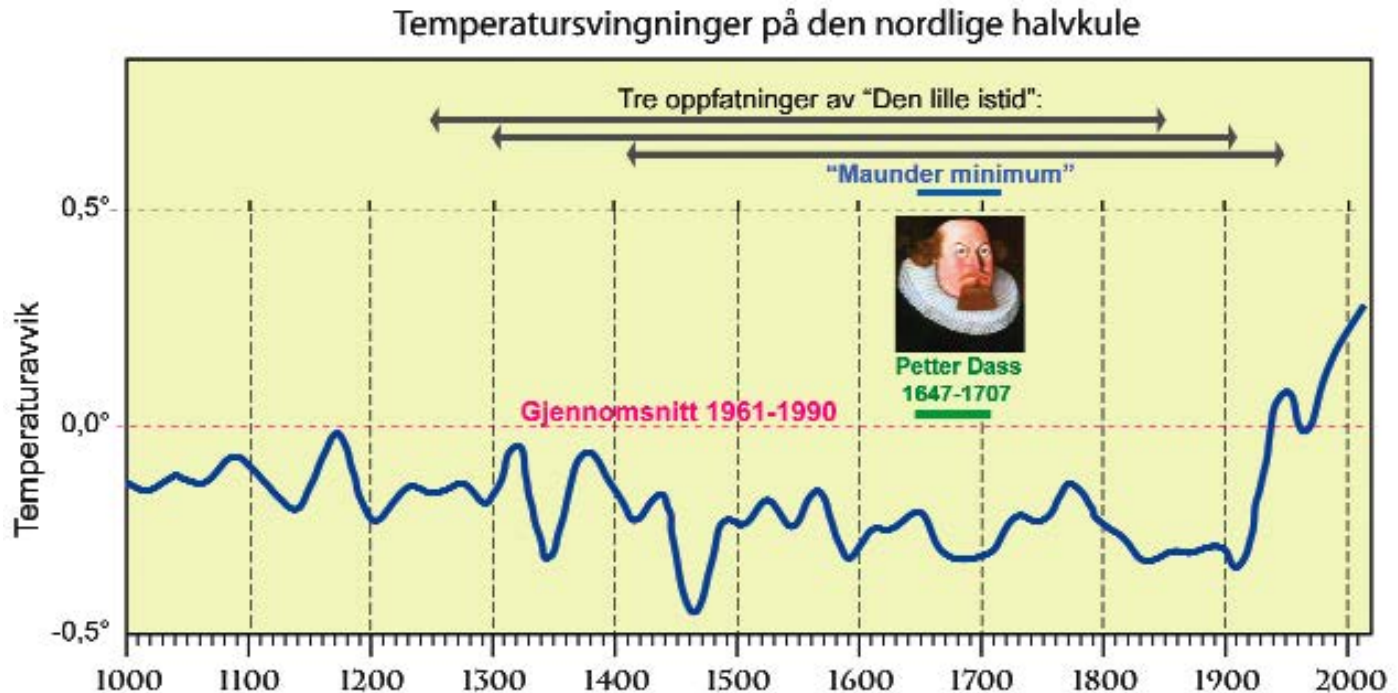
Perioden fra 1645–1715 regnes som den kaldeste fasen i hele den lille istida, i hvert fall i Europa, og den har til og med fått et eget navn, «The Maunder Minimum» etter solforskeren Edward W. Maunder. Perioden kjennetegnes av store vulkanutbrudd, redusert solaktivitet og et lavt antall solflekker. Mange solflekker gir mer nordlys, og Petter Dass nevnte aldri nordlys, antakelig fordi han aldri så det.

Årsaken til det kaldere klimaet antas å være mindre solaktivitet (færre solflekker) og store vulkanutbrudd. Endringer i havstrømmer kan også ha medvirket. Holdepunkter for klimaforverringene var:

- Sjøfolk rapporterte om havis i Nord-Atlanten

- Det var vanlig med tilfrosede fjorder og sund i Nord-Europa
- Isbreene i Alpene og i Skandinavia vokste, og bebyggelse ble ødelagt
- Årringer i trærne og iskjerner-prøver viser lengre, kaldere vintre og kortere, kjøligere somre
- Det fins mange historiske beretninger om sviktende avlinger, som ga hungersnød, og om våtere vær, som ga mer sykdom.

Temperaturavvik i forhold til gjennomsnittstemperaturen april-september 1961–1990 på den nordlige halvkule. Kurven er basert på flere typer målinger, bl.a. årringer i trær, iskjernerprøver, isotopmålinger; fra 1700-tallet også termometer-registreringer.

Ulykker og katastrofer

Værlaget under Den lille istida var prega av hyppige og kraftige stormer. Det førte til mange ulykker på havet. Klagebrevet sier: «*Ere en deel af folchene paa disse Stæder døde og ødelagde ved Uvæjr og Søeschade, naar de schulle søge deris næring paa det vilde Haff*». Blant ulykkene nevnes to jekteforlis i løpet av kort tid.

Uvanlig mye regn er trolig forklaringa på ei anna ulykke: «*Ellufve Mennischer i Søer-Høddalen af Sneeschrede qvald og omkommen med creatuer og alt det de hafde*», ei hending som andre kilder nevner.

«Nordlands Trompet» inneholder mange omtaler av ulykker. Fra barndomsoppholdet i Nærøy hadde Petter Dass hørt om katastrofen på Folla i 1625, som han nevner i kapitlet «Nordlands Horizont, Elementer og Veirlig»:

*Mig mindes og vel den u-lyckelig Stund,
Da henved fem hundrede Kroppe til Grund
Omkomme for U-veyr paa Folden*

Mot slutten av bolken om «Tromsens Fogderie» nevner han den samme ulykkesdagen som klagebrevet omtaler:

*Et tusind sex hundrede Ni-tj til to,
Da var der vel fleere der græd end der loe,
Den Tid vore Jægter de støtte
Paa Banker og Grunder i store Stads Hav,
Mand saae hverken Stuv eller Sticke deraf,
Det sendtes Neptuno til Bytte.*

16 nordlandsjekter forliste på Stadthavet i 1692, og denne gangen blei Petter Dass ramma direkte. Hans jekt var mellom dem som gikk under, med store tap for han og familien. Hendinga var foranledninga til ei av hans mest berømte verselinjer: «*Mit Gods er nedsiunket, men icke mit Sind*».

Syt eller sannhet?

Klagebrevet fra 1695 og «Nordlands Trompet» har ulikt opphav og formål. Likefullt gir de to skriftene stort sett det samme bildet av forholdene i Nordland mot slutten av 1600-tallet. Dette bildet stemmer godt med det andre kilder viser, og med den kunnskapen klimaforskerne har skaffa til veie om «den lille istida». De to beretningene gir oss hver på sin måte en forståelse av hvilke dramatiske konsekvenser klimaendringene fikk for vanlige folk.

Litteratur:

Brit Berggren: «Kystens kvinner – kystens bønder» Norges kulturhistorie bind 5. ISBN 8203098223.

Johan I. Borgos: «Gård og slekt i Øksnes», bind 1–4; «Andøy bygdebok. Gård og slekt», del 1–4; «Sortland bygdebok. Gård og slekt», del 1–3.

Asgeir Brekke/Alv Egeland: «Nordlyset. Kultur og vitenskap». ISBN 8250420403.

Petter Dass: «Nordlands Trompet». ISBN 8203107028.

Brian Fagan, 2000: «The little Ice Age. How Climate made History 1300–850». ISBN 0465022723.

Sigbjørn Grønås: «Den lille istid skyldes solaktivitet og vulkanutbrudd». Cicerone 2–2003.

Alan Hutchinson: «Disse tider – disse skikker» ISBN 8290843089.

Erik Kolstad: Uvær. Cappelen 2006. ISBN 8202260880.

H.H. Lamb: Climate, History and the Modern World. Routledge 1997.

Kari Lindbekk: «Lofoten og Vesterålens historie 1500–1700». ISBN 8270960780.

«Norsk idéhistorie» bind II, Aschehoug 2002. ISBN 8203224822.

Forfatteren:

Johan I. Borgos, f. 1939 i Øksnes, er cand.philol. med historie hovedfag. Han har skrevet sjøsamisk historie for Vesterålen og bygdebøker for Øksnes, Sortland og Andøy, samt en rekke artikler i lokale årbøker, en del noveller og mange viser.